

УДК 321.01

ЗРУШЕННЯ СФЕР ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОТИБОРСТВА: ВІД ГЕОГРАФІЧНОЇ ЕКСПАНСІЇ – ДО КОНСТРУЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КІБЕРНЕТИЧНИХ ПРОСТОРІВ

*Дубов Дмитро Володимирович,
кандидат політичних наук, старший науковий співробітник*

Розглянуто проблеми визначення ролі кіберпростору з точки зору класичної та неklasичної геополітичної теорії. Зроблено огляд ключових підходів до сучасної геополітики та акцентовано увагу на кіберпросторі як новому просторі геополітичних протистоянь. Розглянуто проблему кіберстратегій як нових «великих стратегій» на сучасному етапі.

Ключові слова: геополітика, кіберпростір, геостратегії, кіберстратегії.

Геополітична наука, зазнавши суттєвих трансформацій протягом минулого сторіччя та позбавившись за останні 20–30 років певного негативного контексту, що сформувався після Другої світової війни, постала суттєво оновленою, однак не менш ефективною при поясненні глобальних процесів міжнародного життя та міжнародних протистоянь.

Водночас поява нової інформаційної реальності (масштабної інформатизації, збільшення залежності воєнного сектору від сучасних інформаційних технологій, спрощення комунікацій та пришвидшення руху інформаційних потоків) суттєво трансформує глобальну реальність, а разом і те, як саме використовуються ключові простори в інтересах геополітичних гравців.

Крім того, ми стикаємося з очевидним фактом – формальна «інформатизація» (як збільшення кількості сучасної комп'ютерної техніки) перетворюється на дещо значно суттєвіше. Чи не вперше людина сформувала цілком самостійну «реальність» – кібернетичну. Від її функціонування тепер залежить інноваційний розвиток держав, їх економічні показники, частково – військова могутність та багато іншого. Ця реальність де-факто вже стає полем протистояння всіх великих держав, однак з огляду на новизну простору правила протистояння й загальна стратегічна мета цих протистоянь досі не концептуалізовані. У тому числі – в межах геополітики як науки, що знаходиться на стику «науки» та «практичної політики». Понад те, досі залишається на завжди зрозумілим, чи дійсно новий

«штучний простір» (кіберпростір) має стати частиною геополітичної теорії та чи має взагалі право на виокремлення як окремого «простору».

Відповідно, *актуальність* даного дослідження зумовлена наявністю протиріччя між виникненням нового простору (кіберпростору), активізацією протистояння в ньому великих геополітичних гравців, однак при цьому відсутності концептуалізованих підходів до цієї проблематики з боку класичної та неklasичної геополітичної науки.

Мета даної статті – визначити місце кіберпростору (як нового простору геополітичного протистояння) в геополітичній науці.

Класиками геополітичної науки вважаються Ф. Ратцель, Р. Челлен, К. Хаусхоффер, А. Мехен, В. де ля Блаш, Х. Дж. Маккіндер. Сучасними дослідниками геополітики, які багато в чому сприяли її новому осмисленню, є Е. Долман, Ф. Макдоналдс, П. Галлуа, Дж. Егню, Ж. Туатайль і К. Доддс. Серед російських та українських дослідників геополітичної теорії варто виділити Т. Михайлова, В. Цимбурського, І. Кефелі, О. Дугіна, В. Якуніна, М. Ільїна, І. Василенко, Б. Парахонського, Г. Яворську, М. Єжеєва, В. Дергачова, П. Масляка та ін.

Класична геополітика – поєднання політики та географії

Протягом історії людства всі доступні йому «простори» завжди були джерелом могутності й породжували більшість міжнародних конфліктів, але водночас і засоби їх розв'язання.

Згадана проблема тією чи іншою мірою знаходила відображення у загальнонаукових і практично значимих концептуалізаціях, що згодом і привело до дослідження принципів та ефективності використання можливостей того чи іншого «простору», їх значення та сутнісних характеристик у межах окремого наукового напрямку – «геополітики». Остання виходить далеко за межі теорії та є водночас ефективним засобом, спроможним не лише більш-менш чітко визначити роль і значення «кіберпростору» в сучасних міжнародних відносинах, а й за допомогою своєї практичної частини – геостратегії – вказати на необхідні засоби для аналізу поточної політики провідних держав світу щодо політичної практики за умов виникнення й утвердження нової «просторової реальності».

Порівняно з іншими напрямками політичної думки геополітика є відносно молододою наукою. Більшість фахівців впевнено називають її батьком-засновником німецького гео-

графа Ф. Ратцеля, який одним із перших здійснив спробу поєднати політику й географію та вивчати політику держави, орієнтуючись на її географічне розташування.

Водночас варто зазначити, що сам Ф. Ратцель не вживав терміна «геополітика». Його основна праця називалася «Політична географія». З огляду на те, що значну частину свого життя він присвятив етнології, логічно видається його головна сентенція: держава є живим організмом, однак організмом, закоріненим у природному «ґрунті», розуміння якого є тим ключем, що може вважатись основним для розуміння позиціонування й ролі держави на світовій арені, оцінки її потенціалу та перспектив еволюційного розвитку. Наполягаючи на сутнісному «географічному» розумінні держави, Ф. Ратцель звертав увагу й на те, що «простір» є поняттям ширшим, аніж його суто географічні межі. А одне із запроваджених ним основних понять – «життєвий простір» – взагалі неоднозначно поєднує «гео» й «біо» середовища.

Власне, саме Ф. Ратцель чи не вперше переконливо довів, що будь-яка держава, яка прагне «величі», має здійснювати експансію. Саме в такому контексті ним розглядалися і питання військово-морських сил – саме як засіб повноцінної експансії. Навіть у цьому базовому розумінні політики «великих держав» маємо часткове пояснення поступової мілітаризації будь-якого із просторів, який може мати відношення до того, щоб забезпечити державі вигідні умови існування на міжнародній арені.

Попри те, що Ф. Ратцель у своїх працях виклав більшість головних тез нової політичної теорії, однак уперше термін «геополітика» був використаний шведським дослідником Р. Челленом, який вважав себе його учнем. Цікавою особливістю перших теоретичних розробок у сфері геополітики були, власне, ті висхідні мотиви, які рухали як Ф. Ратцелем, так і Р. Челленом у їхніх дослідженнях геополітики. Обидва вважали свою роботу не стільки науковою, скільки політично значимою та мали на меті передусім привернути увагу «політичних діячів до ролі географічних характеристик в управлінні державою» [1]. Варто зауважити, що й донині геополітика зберігає подібний подвійний теоретико-практичний зміст.

Починаючи від розквіту на початку та у першій половині ХХ ст., геополітика пройшла доволі складний шлях, зазнавши в перші роки після завершення Другої світової війни тимчасового занепаду. У колишньому Радянському Союзі геополітика взагалі опинилася під

забороною й лише на початку 90-х отримала новий стимул для розвитку разом із становленням «критичної геополітики» та «глобальної геополітики».

Кіберпростір – новий виклик геополітиці

Нині, як слушно зазначає Е. Долман, «період певного «занепаду» геополітики закінчується і вона з урахуванням доопрацювання головного поняття «простору» знову повертається на актуальний мейнстрім наукового мислення. Ренесанс геополітики означає, що пройшовши через період немилості й занепаду, вона знову вимагає подальшого вивчення» [2, с. 79]

Водночас стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та формування нового типу простору – кіберпростору – ставить перед геополітикою новий виклик, який водночас є і центральним питанням нашого дослідження: чи є сучасний кібернетичний (чи інформаційний) простір предметом геополітики та як саме цей «простір» має враховуватися в геостратегіях держав?

Проблема відповіді на згадане запитання пов'язана і з тим, що незважаючи на більш ніж сторічну історію геополітики, досі відсутнє усталене визначення самого поняття «геополітика». Незрозумілою, власне, є відповідь на запитання, що вона досліджує за сучасних умов і як співвідноситься з різними «геостратегіями». Саме тому загальна множина пропонує дослідниками визначень предметної сфери геополітики, з одного боку, відображає нюанси розвитку цієї науки як класиками, так і сучасними дослідниками, а з іншого – свідчить про складну динамічну природу предмету вивчення.

У цьому сенсі показовим є дослідження проблем взаємозв'язку «космосу» та «геополітики» Ф. Макдоналдсом, який констатує, що «незважаючи на більш ніж 50-річну експлуатацію людиною космосу, нам усе ще не вдалося внести необхідні зміни у критичну географію щодо цього простору» [3, с. 593]. Тобто навіть така вже звична для нас проблема, як роль космосу у загальному балансі сил, усе ще є невідомою з точки зору класичної геополітики. Класик геополітики Р. Челлен визначав її як «науку про Державу як географічний організм, втілений у просторі» [див. 4]. Інший відомий класик геополітики К. Хаусхоффер характеризував геополітику як «нову національну науку про державу, <...> вчення про просторовий детермінізм усіх політичних процесів, які базуються на широкому базисі географії, й особливо – політичної географії» [5].

Французький дослідник А. Шупраде вважає, що «геополітичні науки є пошуком розуміння геополітичних реалій та їх майбутнього на основі вивчення профілів, даних і геополітичного устрою» [5]. Російський дослідник Т. Михайлов зазначає, що «геополітика – це напрямок, що вивчає взаємозалежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин і систем політичних, економічних, екологічних, воєнно-стратегічних та інших взаємозв'язків, зумовлену географічним положенням країни (регіону) та іншими фізико- й економіко-географічними чинниками» [6, с. 22].

В. Цимбурський, вказуючи на сутність геополітики, взагалі пропонує виходити з того, що вона лише застосовує «арсенал географічної науки як універсальне знання про конфігурацію найрізноманітніших об'єктів, що окремо вивчаються різними науками у політичних цілях» [7]. Я. Волков пропонує виходити з того, що геополітика – це передусім «політична практика держави через раціоналізацію національних інтересів у часі та просторі» [8].

Попри таке багатоманіття визначень, більшість із них насправді лише частково відповідають сучасним реаліям геополітичного протиборства й не можуть бути використані (в їх базовому вигляді) для потреб нашого дослідження. Причиною цього є те, що, як справедливо зазначив російський дослідник І. Кефелі, «більшість побудов засновників геополітики будувалися на достатньо обмеженому понятійному апараті – географічний простір, держава, сила» [9, с. 9]. Справді, нескладно помітити, що більшість предметних визначень геополітики так чи інакше надмірно апелюють до суто географічного фактора, ігноруючи при цьому ключові для предмету даного дослідження процеси інформатизації та глобалізації або не надаючи цим процесам належної уваги.

Сучасна геополітика: подолання «вузького» та становлення «широкого» підходу

Як слушно зазначав ще на початку 90-х років російський дослідник П. Циганов, «в епоху постіндустріальної революції руйнуються майже всі традиційні «імперативи» «класичної геополітики». Відповідно, найвіщо думати, що геополітика – це передусім «суперечки між державами з приводу територій» [1]. На цю ж обставину в сенсі змін у розумінні значень геополітики звертає увагу і В. Якунін: «...Геополітика виступає як комплексна форма налаго-

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

дження економічних (фінансових, торгівельних), соціальних, культурних чи інших аналогічних форм владного впливу, не обумовлених при цьому домінуючими образами територіального проникнення (а рівно й відповідною риторикою, символами та іншими інструментами такого типу впливу)» [10].

У роботі «Геополітика. Витоки могутності» П. Галлуа зауважує наступні риси сучасної геополітики [1]. По-перше, вона не має нічого спільного як із географічним детермінізмом, так і нацистською інтерпретацією цього терміна. По-друге, її все-таки слід відрізнити від політичної географії, яка пояснює міжнародну політику впливом зовнішнього середовища. По-третє, до її традиційних елементів – просторово-територіальних характеристик держав (географічного положення, довжини кордонів, запасів корисних копалин, структури населення тощо) – нині додаються нові, котрі перевертають наші уявлення про силу держав, змінюють пріоритети врахування факторів впливу на міжнародну політику. Передусім ідеться про зброю масового ураження та засоби її доставки, освоєння космічного простору, що здатні впливати на стан світової політики.

У ширшому сенсі ми можемо говорити про глибинну кризу «державоцентричної оцінки спатіальності¹», на що звертає увагу британський дослідник Дж. Егню. Ця криза характеризується переоцінкою трьох географічних положень, які впродовж тривалого часу вважались основою не лише геополітики, а й самого світопорядку: 1) держави мають виключний суверенітет над власною територією; 2) «внутрішні» й «зовнішні» сфери чітко розділені між собою; 3) кордони держав визначають кордони «суспільства» [11].

Важливим поштовхом до цього стала т.зв. ера балістичних ракет, яка розпочалася з 1960-х років і яка здійснила переворот в ієрархії стратегічних сил. Більшість географічних факторів (острівне положення, геоморфологічні особливості та ін.) втратили для світової та геополітичної стратегії держав свій початковий традиційний смисл [12, с. 343]. Своєю чергою, це посприяло поступовій зміні геостратегічних підходів індустріальної епохи, які ґрунтувалися на геополітичній парадигмі міжнародних відносин. Остання передбачала планомірне широкомасштабне здійснення заходів, спрямованих на концентрацію управління у регіонах світу з метою встановлення прямого військового та політичного контролю над планетарними ресурсами [13].

¹Просторовість.

Згадана робота П. Галлуа стала яскравим прикладом доволі жорсткої дискусії, що точиться між прибічниками «вузького» та «широкого» підходів до геополітики. У «вузькому» («класичному») розумінні геополітики все ще переважають доволі спрощені географічні підходи, які базуються насамперед на аналізі географічних чинників у контексті протистояння континентальних і морських держав. Основний закон класичної геополітики зводиться до фундаментального дуалізму двох стихій – «телурократії» (суходільної могутності) й «таласократії» (морської могутності).

Прибічників традиційного підходу до розуміння природи геополітики предостатньо. Зокрема, російський дослідник М. Ільїн вважає, що предметом геополітики може бути лише «з'ясування взаємодії природних і, ширше, географічних факторів з різними системами та способами політичної організації» [14, с. 82]. Водночас такі дослідники вважають будь-які спроби трактувати геополітику більш широко виявами «геополітичного марення». Схожої думки дотримується і В. Адріанов: «Ані високий рівень технологічного розвитку, ані економічне процвітання суспільства, ані масштабні фінансові ресурси не виводять державу в число великих держав, якщо в неї немає для цього геополітичної основи. Лише наявність обширної території з цінними ресурсами та чисельним населенням є своєрідним резервуаром могутності та безпеки держави і є, хоч і не достатньою, однак необхідною умовою перетворення держави на світовий центр сили, до якого схилитимуться і навколо якого групуватимуться країни та народи» [15].

Геополітика як наука про глобальні процеси

На нашу думку, стверджувати можливість використання постулатів повноцінної «класичної геополітики» у сучасному світі можна лише з великими обмовками. І обумовлено це навіть не вже згаданими стрімкими технологічними змінами (наприклад, розвитком ракетної техніки), а й іншими, більш глибинними обставинами. Наприклад, базова теза «класичних» геополітиків Ф. Ратцеля, Р. Челленна чи В. де ля Блаша полягає у визначній ролі (у кожного – в іншій пропорції) напівмістичного взаємозв'язку «землі» та «людини». По суті ж, ідеться про т.зв. довгі ідентичності, до яких відноситься і національна ідентичність. Однак саме вона є чи не першою жертвою сучасних процесів глобалізації та

інформатизації. Сучасна людина значно менше «психологічно» пов'язана із територією, де вона проживає, ніж це було навіть 20–30 років тому.

Сучасні інформаційні технології роблять психологічне сприйняття кордонів певною умовністю, а поява нових форм трансграничної соціалізації (через розваги, роботу чи іншу форму зайнятості) робить зв'язок із «землею» дедалі примарнішим. Очевидно, цьому сприяють і масштабні міграційні процеси, які значно інтенсифікувалися протягом останніх десятиріч. У цьому новому «великому переселенні народів» (навіть без їхнього фізичного переміщення) з кожним роком дедалі складніше зрозуміти, про яку, власне, Батьківщину йдеться. І такі складнощі виникають майже за всіма параметрами сучасного розуміння сили, могутності та впливовості держави чи групи держав.

Хоча варто при цьому зауважити, що окремі концептуальні тези «класичної геополітики» цілком можуть бути адаптовані до потреб розуміння нових видів простору. Наприклад, концепція А. Мехена щодо набуття США статусу світової держави передбачала виконання чотирьох ключових пунктів: 1) активне співробітництво з британською морською державою; 2) протидія німецьким морським претензіям; 3) уважне спостереження за експансією Японії в Тихий океан і протидія цій експансії; 4) координація з європейцями спільних дій проти народів Азії.

Якщо ж оцінювати реальність сучасного протистояння в кіберпросторі, то неважко помітити, що ці пункти хоч і зазнали часткового редагування, однак досі залишаються дороговказом для американської зовнішньої політики. Про це свідчать: 1) активне співробітництво із Британією у сфері кібербезпеки; 2) протидія російсько-китайським претензіям на функціонування глобального кіберпростору; 3) уважне спостереження за експансією союзних європейських держав (особливо Німеччини та Франції) у кіберпростір та протидія цій експансії; 4) координація з європейцями спільних дій у кіберпросторі проти народів Азії.

На противагу згаданому «вузькому» підходу до тлумачення терміна «геополітика», «широкий» («критичний») підхід передбачає в певному сенсі відхід від класичного та базового смислу геополітики як науки, що базується на географії. Ж. Туатайль визначав новий напрямок у геополітиці наступним чином: «Критична геополітика – це підхід, що намагається проблематизувати наявні епістемологічні припущення та онтологічні орієнтації

загальноприйнятої геополітики (класичної). Вона деконструє окуляроцентризм (ідеться про критику візуальної метафористичності) об'єктивізації світової політики класичною геополітикою, а також кидає виклик її відданості певним державоцентричним політичним практикам. Таким чином, критична геополітика сама постає формою геополітики, втягнутою у гру опису геополітичних умов, однак такою, яка намагається деконструвати гегемонію геополітичного дискурсу та поставити під сумнів взаємовідносини сил у визначених геополітичних практиках домінуючих держав» [11].

У своїй книзі (2006 р.) Ж. Туатайль зазначив, що «геополітика» – це передусім дискурс щодо світової політики, з особливим акцентом на змагальності держав у географічному вимірі їх могутності [16]. Акцент на понятті «дискурсу» видається більш ніж важливим у розумінні нового підходу до геополітики, оскільки відсилає нас до практик постмодерністської філософії, де саме «дискурс» є одним із центральних понять. І справді, Ж. Туатайль пропонує таке постмодерністське переосмислення геополітики, у ракурсі якого, на його думку, вона постає дуже привабливою наукою, оскільки претендує на пояснення складних речей простими термінами.

«Критична геополітика» є особливо цікавим мейнстрімом переосмислення класичної геополітики, який постулює ототожнення реального (фізичного) і концептуальних «просторів», сполучаючи елементи політичної економії й геополітичної практики, культурології й народної (фольклорної) геополітики, видової ідентичності й геополітичного дискурсу, психоаналітики й геополітичної уяви, образів телекомунікаційних мереж і геополітичних кіберорганізацій, кібернетичних війн і віртуальної геополітики, глобалізації й реструктурування геополітичних регіонів. За таких умов на зміну модерністській «гео-графії» приходять постмодерністська «інфо-графія», оскільки дедалі більше великих груп людей інтегруються у глобальні мережі, тоді як пришвидшений простір інформаційних потоків розмиває традиційні поділи між місцевим, національним і глобальним [17].

Незважаючи на порівняно недавнє виокремлення нового напрямку геополітики, «критична геополітика» вже встигла й сама поділитися на декілька генеральних напрямів або предметно-проблемних полів. Британський дослідник К. Доддс в одному зі своїх досліджень [18] пропонує цікаву структурування:

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

- геополітичні практики: дослідження шляхів та способів географічних і геополітичних міркувань, поширених у реальній практиці світової політики (до цього напряму він відносить таких дослідників, як Ж. Туатайл та М. Хеффернан);

- геополітичні традиції: переосмислення історичного та географічного контексту ідей, які стосуються географії, політики й стратегії (К. Доддс та Д. Аткинсон);

- геополітика масової культури (*popular culture*): репрезентація світової політики на рівні образів масової культури;

- структурна геополітика: осмислює зв'язок практичних проблем державотворення (*statecraft*) із процесами глобалізації, процеси творення інформаційних мереж та економічні трансформації.

Таким чином, концептуалізуючи перелічені особливості розвитку геополітики як науки і власне те, чим вона наразі постає, слід зазначити, що найбільш адекватним сучасному розумінню «геополітики» є визначення, запропоноване російською дослідницею І. Василенко: «Геополітика – це наука про закономірності розвитку влади людини над простором, що пояснює глобальні процеси, спираючись на комплекс гуманітарних, військових і політичних факторів» [19, с. 32]. Принциповим тут є акцент на «просторі» як такому, оскільки технічний розвиток людства останніх 50 років довів, що новітні технології можуть не лише забезпечити освоєння нових просторів, раніше недоступних людині (космос), а й, фактично, створити нові (кіберпростір). Відповідно геополітика як наука про глобальні процеси не має права обмежувати себе в тому, які власне «простори» будуть розглядатись нею в контексті забезпечення глобального балансу сил.

«Комунікативна» трансформація предмету геополітики

Однак викладене наразі не дає вичерпної відповіді на запитання, як питання «кіберпростору» (або «глобального кіберпростору») потрапляють у фокус уваги сучасної геополітики. Одна з можливих відповідей на зазначене запитання полягає в тому, що технологічний розвиток людства (передусім в інформаційній сфері та можливостях ведення більш якісних розвідувальних дій) змушує сторони геополітичних конфліктів розглядати як поля можливого конфлікту не стільки класичні географічні простори, скільки простори суміжні – економічний, культурний, інформаційний та ін.

На цю обставину звертає увагу В. Куткін: «Сучасна геополітична теорія, яка претендує на пояснення процесів, що відбуваються, вбираючи в себе попередні розробки, повинна узгоджуватися з новими світовими реаліями, якісними трансформаціями в розвитку суспільства, пов'язаними, передусім, із науково-технічним прогресом, пануванням інформаційних технологій та новітніми засобами комунікацій, які впливають на всі сфери життя суспільства» [20]. І. Василенко, своєю чергою, також наголошує на подібній «комунікативній» трансформації предмету геополітики, зауважуючи, що «інформаційна революція внесла у сферу геополітики нове – віртуальний вимір простору, змусивши нас заново переосмислити всі норми та правила геополітичної боротьби» [19, с. 1].

На аналогічні «комунікативні тренди» звертає увагу й В. Дергачов, зазначаючи, що «геополітика – це наука про закономірності поширення та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав та міждержавних об'єднань у багатомірному комунікативному просторі» [21, с. 101]. Відповідно, з урахуванням подібних тенденцій, іноді новітню геополітику називають «інформаційною геополітикою». У зазначеному контексті цілковито слушною слід визнати думку В. Дергачова про те, що під «геополітичним простором слід розуміти «географічну інтерпретацію багатомірного комунікаційного простору (воєнно-політичного, економічного, демографічного, соціокультурного, інформаційного тощо) ...» [21, с. 108].

У цьому універсально-комунікативному сенсі кіберпростір перетворився на своєрідне «віддзеркалення» суми всіх можливих, традиційних політичних протистоянь. Водночас він постає самостійною ареною протиборства не лише «великих держав», а й країн другого (напівпериферія) та третього (периферія) світів.

Геостратегії та сучасні кіберстратегії

Залишаючись загальною методологічною рамкою відповідних досліджень щодо кіберпростору, геополітика не дає власне конкретних рекомендацій щодо того, якими мають бути політика держав, їх основні кроки на внутрішній і, передусім, зовнішній аренах, щоб примножити потенціал держави та її могутність. Цими питаннями й опікується «геостратегування».

Е. Долман, досліджуючи «астрополітику» (або «геополітику космосу»), вказує на співвідношення «геополітики» та «геостратегії»:

«Геополітика розглядає географічні або геоцентричні фізичні та просторові характеристики для пояснення сили. І одиницею аналізу є держава. Важливими є її розташування, розміри, ресурси й населення в контексті політичної ідеології, соціально-культурних цінностей і технології для оцінки домінуючих форм війни в даний момент часу. В той час як уміння використовувати ці знання геостратегією – визначення державою тих геопросторових основ, які забезпечать реалізацію планів або стратегій забезпечення його військової, економічної, дипломатичної та соціокультурної переваги». Сюди ж можна віднести й наступне його твердження: «Геополітика описує джерела сили держав. Геостратегія – пояснює, як їх використати. Розумні керівники держав вивчають географічні особливості, які можуть підвищити силу держави й намагаються контролювати такі можливості або принаймні не дати контролювати їх опонентам. Вивчення таких можливостей, що є складником плану із посилення власної переваги, і є геостратегією» [2, с. 80].

Індійський дослідник К. Міна так характеризує геостратегію: «Геостратегія є географічним виміром зовнішньої політики держави. Точніше, геостратегія описує те, де держава концентрує свої зусилля й передусім – військові та дипломатичні. Основна ідея геостратегії полягає в тому, що держави мають обмежені ресурси і не здатні, навіть якщо хочуть, проводити тотальну зовнішню політику. Замість цього вони мають сконцентруватись на політичній та військовій компоненті щодо конкретних областей світу. Геостратегія описує зовнішньополітичну спрямованість держави і не має справи з мотиваціями чи процесами прийняття рішень. Відповідно, геостратегії держави не обов'язково залежать від географічних чи, власне, геополітичних факторів» [22].

Загалом же геостратегії розуміють як субдисципліни геополітики, які визначають напрямки зовнішньої політики держави. Останні базуються на географічних факторах, пов'язаних між собою, які обмежують політичне та військове планування чи впливають на нього. Так само як і всі інші стратегії, геостратегії зосереджені на зв'язку цілей та результатів – у цьому випадку пов'язуються ресурси країни (незалежно від того, обмежені вони чи масштабні) та геополітичні цілі (локальні, регіональні чи глобальні) [23].

Дж. Паркер трактує геостратегію ширше – як дослідження просторового розподілу сухопутної, морської та повітряної сил та їх взаємозв'язків з географічним феноме-

ном [24]. Ю. Вознюк зауважує, що «залишаються невідрефлексованими питання, що мали вплив на геополітичне протистояння як прояв конкретної геостратегії: геополітична стратегія – сфера прикладних аспектів геополітичної науки, що адаптуються до динамічних змін в інструментарії міждержавного протиборства з певним запізненням» [12, с. 342].

Під геостратегією часто розуміють прикладну зовнішню геополітику, застосування на практиці теоретичних положень «фундаментальної» геополітики. На думку В. Цимбурського, геостратегія – це вміння перетворювати фундаментальні геополітичні картини світу в цілі та завдання конкретного гравця, забезпечені ресурсами та сценаріями [25]. Українським ученим П. Масляком геостратегія визначається як мета держави на міжнародній арені (виживання, збереження, розвиток тощо) – «боротьба за місце під сонцем» [26].

А. Гольцов пропонує під геостратегією розуміти «визначення головних цілей, завдань і принципів зовнішньої політики держави, загальне планування державних дій, розроблення засобів і прийомів здійснення політики на міжнародній арені. Передусім геостратегія обслуговує потреби зовнішньої політики держави, визначаючи її магістральні напрями. Велике значення вона має також для формулювання концептуальних положень національної безпеки, розробки воєнної доктрини держави. Крім того, геостратегія безпосередньо стосується провідних напрямів економічної, культурної, демографічної, екологічної політики держави на міжнародній арені» [27, с. 21]. Він же зазначає, що «традиційно будь-яка геостратегія зводилася до визначення провідних напрямів зовнішньої політики держави, спрямованих у кінцевому рахунку на здобуття чи/та утримання контролю над певним геопростором» [27, с. 22].

М. Русанова вважає, що «геостратегія – це вибір напрямків зовнішньополітичної діяльності держави, план її суверенного територіального розвитку, що дає змогу державі досягти своїх теоретичних імперативів-самозбереження та максимальної якості життя своїх співгромадян» [28]. Останнє визначення, на нашу думку, чи не найточніше визначає ключові аспекти геостратегування. Однак маємо зазначити, що специфічність кіберпростору обумовлює й певні специфічні особливості формування геостратегій держави саме в ньому. Так, навіть у кіберпросторі можна виділити як «серединні», так і своєрідні «хартлендові» країни, однак їх статусність

і можливості в кіберпросторі майже не залежать від їх реального географічного розташування та зумовлюються іншими чинниками – розвитком ІТ-сфери, соціальним капіталом, якістю освіти, продуманістю політики забезпечення кібербезпеки держави, масштабністю та інноваційністю інформаційної інфраструктури тощо. Все це змушує доволі критично підійти до існуючих підходів до геостратегій з урахуванням цього фактора.

Інша важлива особливість (про яку вже частково було сказано) – проблема кордонів, а відповідно можливість розділити зовнішню та внутрішню політику. Якщо в класичному розумінні геостратегії зосереджені саме довкола зовнішньої політики держав, то кіберпростір, маючи подвійну національно-трансграничну природу, майже стирає розбіжності між цими поняттями. Наприклад, політика держави щодо розбудови начебто «національного інформаційного суспільства» де-факто є виміром зовнішньої політики, оскільки буде пов'язана із розбудовою інфраструктури, яка може (і буде) використовуватись і іноземними структурами. Навіть цілком внутрішні питання освітньої сфери (наприклад підготовки ІТ-фахівців) з огляду на особливу роль людського ресурсу на домінування в кіберпросторі робить це питання частиною зовнішнього виміру політики держави. Аналогічно можна побачити і зворотні процеси, коли зовнішні рішення (наприклад приєднання до тих чи інших міжнародних безпекових ініціатив) здійснюють вплив на формування внутрішніх механізмів розвитку потенціалу держави в контексті її позиціонування у глобальному кіберпросторі.

Відповідно, вироблення геостратегій держав щодо кіберпростору має базуватись на суттєво вдосконаленій методології, яка хоч і оперує базовими поняттями «геостратегування» (наприклад, визнає жорстку прив'язку до проблеми обмеженості ресурсів і необхідності концентрації своїх військових і дипломатичних зусиль на певних напрямках), однак має бути побудована принципово більш цілісно, пов'язуючи між собою як суто внутрішні політичні процеси, так і зовнішню політику держави, що загалом і має привести до «суверенного територіального розвитку», «досягнення своїх теоретичних імперативів-самобереження» та «максимальної якості життя своїх співгромадян» [29].

За аналогією з «великими стратегіями» США – ізоляціонізму, балансування або відкидання й залучення та взаємозалежності, які пов'язані в даному разі з доктринами Монро, Трумена та Клінтона, можна зауважити існу-

вання подібних «великих кіберстратегій». Причому стає дедалі виразнішим, які країни які «великі кіберстратегії» обирають. Наприклад, США як найбільша у світі надпотуга тяжіє до стратегії залучення та взаємозалежності, тоді як країни – члени ЄС і ЄС загалом обрали стратегії балансування.

Найбільш яскраво першу (ізоляціоністську) кіберстратегію демонструє Китай щодо власного кіберпростору. Водночас КНР віднайшла до певної міри власний унікальний «блокадний шлях», коли частина світових інтернет-ресурсів не просто блокується, а замінюється аналогічними програмними продуктами власного виробництва.

Як і будь-які інші узагальнюючі теоретичні конструкції, ці «великі кіберстратегії» не можуть існувати ізольовано одна від одної, і, відповідно, значна кількість гравців демонструє їх взаємопроникнення в межах практичних політик своїх країн.

Власне, політика країн Заходу у сфері внутрішнього інформаційного (кібер) простору дедалі частіше набуває окремих рис політики тих країн, що традиційно відносять до авторитарних, щоправда у цих процесах є суттєві відмінності. Якщо у країнах авторитарного типу передусім здійснюється політика прямого обмеження доступу, то країни Заходу нарощують кількість даних про користувачів, здійснюють моніторинг національного інтернет-трафіку та створюють можливості цільового відключення окремих елементів мережі або її користувачів. Такий акцент на «моніторинговому дискурсі» зумовлений, зокрема, зростанням кількості телекомунікаційних послуг і мереж, контроль за якими є складним для державних правоохоронних служб. Це стосується, наприклад, контролю за розмовами власників смартфонів та *VoIP*²-системи. Хоча останні викривальні заяви Е. Сноудена продемонстрували, що для сучасних радіоелектронних розвідок (передусім американських) подібні обмеження часто є суто теоретичними.

Висновки

Отже, можемо констатувати, що «кіберпростір» об'єктивно стає одним із предметів досліджень геополітичної науки, так само як раніше ним ставали «повітря» та «космос». Водночас особливості нового простору зіткнення інтересів світових потуг робить необхідним

² *VoIP* (англ. *voice over IP* – технологія передачі медіа-даних у реальному часі через мережу Інтернет або інші *IP*-мережі).

вироблення для нього нових геостратегій, які забезпечать державам активну суб'єктність на світовій арені у новому сторіччі. Подальша інформатизація суспільства та дедалі інтенсивніше входження інформаційних

технологій у життєдіяльність різноманітних сфер людського буття (включно із політикою, військовою справою та економікою) лише збільшуватиме значення кіберпростору саме в геополітичному сенсі.

Список використаних джерел

1. *Цыганков П. А.* Геополитика: последнее прибежище разума? / П. А. Цыганков // Вопросы философии. – 1994. – № 7-8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/vopros/66.html>
2. *Dolman E. C.* New Frontiers, Old Realities / Everett Carl Dolman // Strategic Studies Quarterly 6.1. – Spring 2012. – P. 78–96.
3. *MacDonald F.* Anti-Astropolitik – outer space and the orbit of geography / Fraser MacDonald // Progress in Human Geography. – 2007. – № 31. – P. 592–615.
4. *Дугин А.* Основы геополитики / А. Дугин. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – 928 с.
5. *The Definition of Geopolitics – Classical, French and Critical Traditions* / Leonhardt van Efferink // Exploring Geopolitics [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.exploringgeopolitics.org/Publication_Efferink_van_Leonhardt_The_Definition_of_Geopolitics_Classical_French_Critical.html
6. *Михайлов Т. А.* Эволюция геополитических идей / Т. А. Михайлов. – М., 1999. – 179 с.
7. *Цымбурский В.* Геополитика как мировидение и род занятий / В. Цымбурский // Русский Архипелаг. Сетевой проект Русского Мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/text/196.htm>
8. *Волков Ярослав.* Геополитика и ее влияние на обеспечение безопасности в современном мире / Ярослав Волков // disserCat [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/geopolitika-i-ee-vliyanie-na-obespechenie-bezopasnosti-v-sovremennom-mire>
9. *Кефели И. Ф.* Философия геополитики / И. Ф. Кефели. – СПб. : Изд. дом «Петрополис», 2007. – 208 с.
10. *Якунин Владимир.* Механизм разработки геостратегий в современном российском государстве: на примере транспортно-железнодорожной сферы / Владимир Якунин // disserCat [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mekhanizm-razrabotki-geostrategii-v-sovremennom-rossiiskom-gosudarstve-na-primere-transportn>
11. *Геополитические условия постмодерна: государства, государственное управление и безопасность в новом тысячелетии* / Герард О'Туатайл // Информационно-аналитический портал «ГЕОПОЛИТИКА» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitica.ru/article/geopoliticheskie-usloviya-postmoderna-gosudarstva-gosudarstvennoe-upravlenie-i-bezopasnost-v#UgxGlawRTDd>
12. *Вознюк Ю. С.* Геополітична свідомість як феном культури постмодерну: історичний аспект / Ю. С. Вознюк // Політологічний вісник. – 2012. – № 60. – С. 341–353.
13. *Шевченко М. М.* Еволюція геостратегії держави в контексті цивілізаційних трансформувань другої половини ХХ століття / М. М. Шевченко // Актуальні проблеми бойового забезпечення авіації та застосування космічних систем / Тематичний збірник статей за матеріалами науково-технічного семінару «Актуальні проблеми створення, застосування та експлуатації авіаційних систем». – К. : НАОУ, 2004. – С. 70–79.
14. *Ильин М. В.* Этапы становления внутренней геополитики России и Украины / М. Ильин // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 82–95.
15. *Андреанов Виктор.* Формирование «Большого Китая»: геополитическое измерение / Виктор Андреанов // disserCat [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-bolshogo-kitaya-geopoliticheskoe-izmerenie>
16. *O'Tuathail G.* The Geopolitics Reader / Ó Tuathail Gearóid, Simon Dalby, Paul Routledge. – Routledge, 2006. – 320 p.
17. *Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції* : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Ж. О. Панченко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
18. *Dodds K.* Political geography III: critical geopolitics after ten years / Klaus Dodds // Progress in Human Geography. – 2001. – P. 469–484.
19. *Василенко И. А.* Геополитика современного мира : учеб. пособие / И. А. Василенко. – М. : Гардарика, 2006. – 340 с.
20. *Куткин Владимир.* Геополитика как объект социально-философского анализа / Владимир Куткин // disserCat [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/geopolitika-kak-obekt-sotsialno-filosofskogo-analiza>

21. *Дергачев В. А.* Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – К. : КНТ, 2009. – 592 с.
22. *What is the difference between geo-politics and geo-strategy?* / Krishnendra Meena // Institute for Defence Studies and Analyses [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://idsa.in/askanexpert/geopoliticsandgeostrategy>
23. *Define geostatics* // Askdefine Online Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://geostrategic.askdefine.com/>
24. *Паркер Дж.* Преемственность и изменения геополитической мысли Запада / Дж. Паркер // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 22–30.
25. *Цымбурский В.* Остров Россия. Геополитические и геохронологические работы. 1993–2006 / В. Цымбурский. – М. : РОССПЭН, 2007. – 544 с.
26. *Масляк П. О.* Країнознавство: підручник / П. Масляк. – К. : Знання, 2007. – 292 с.
27. *Гольцов А. Г.* Геостратегія держав світу: основні рівні і типи / А. Гольцов // Наукові праці МАУП, 2011. – Вип. 1 (28). – С. 21–26.
28. *Русанова М. І.* Постімперська геостратегія Великої Британії: глобальна стратегія Кінгстона-Маклорі / М. І. Русанова // Політологічний вісник. – 2012. – № 60. – С. 429–437.
29. *Harth A.* Geopolitics and grand strategy: Foundations of American national security / Anthony Christian Harth. – University of Pennsylvania, ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2003. – 463 p.